

NOARDEAST FRYSLÂN

- 16 **9,7 KM** 1 — MITSSELWIER • MOARRE • NIJEWIER
- 26 **13,3 KM** 2 — IE • TIBBEN • NIJLÂN • INGWIERRUM
- 36 **5,1 KM** 3 — EASTRUM
- 46 **10,3 KM** 4 — DOKKUM • AALSUM • BETTERWIRD
- 54 **12,9 KM** 5 — HANTUM • WAAXENS • BRANTGUM • FOU DGUM • HIAURE
- 62 **10,1 KM** 6 — HOLWERT • NOARD-FRYSLÂN BÛTENDYKS
- 70 **12,8 KM** 7 — HEGEBEINTUM • BLIJE • TERP FAN DE TAKOMST
- 78 **10,9 KM** 8 — FERWERT • FOSWERT • MARRUM • WESTERNIJTSJERK
- 90 **16,5 KM** 9 — SIBRANDAHÛS • CLAERCAMP • BURDAARD • RINSUMAGEAST
- 100 **13,5 KM** 10 — ALDTSJERK • BARTLEHIEM
- 108 **13 KM** 11 — OENTSJERK • GYTSJERK • MÛNEIN
- 118 **18,7 KM** 12 — GERKESKLOOSTER • BURUM • DE KEEGEN
- 126 **15,9 KM** 13 — BUITENPOST • TWIJZEL

NOARDWEST FRYSLÂN

- 138 **18 KM** 14 — LEKKUM • WYNS • JELSUM • SNAKKERBUREN
- 150 **15,2 KM** 15 — STIENS • FEINSUM • KOARNJUM
- 164 **11,6 KM** 16 — LEEUWARDEN • LEEUWARDER BOS
- 174 **12,1 KM** 17 — JORWERT • NIJKLEASTER • HILAARD • LEONS
- 186 **16,2 KM** 18 — BERLTSUM • MENAAM • KLEASTER ANJUM
- 196 **12,4 KM** 19 — OUDEBILD TZIJL • FIIFHUZEN • NIEUWEBILD TZIJL
- 206 **12,6 KM** 20 — SINT-JACOBIPAROCHIE • ZWARTE HAAN
- 216 **13,1 KM** 21 — BOER • TZUMMARUM • KLOOSTER LIDLUM • DONGJUM
- 226 **12,2 KM** 22 — FRANEKER • SCHALSUM • PEINS • ZWEINS
- 236 **18,3 KM** 23 — HARLINGEN • KIMSWERD
- 248 **14,7 KM** 24 — BOLSWARD • HICHTUM • HARTWERD • OEGEKLOOSTER
- 262 **12,4 KM** 25 — WITMARSUM • ARUM
- 274 **12,9 KM** 26 — ZURICH • PINGJUM • STRAND
- 287
- UITLEIDING • PELGRIMSGROET

INLEIDING

EEN PELGRIM KEERT
WEER MET EEN
VOORoorDEEL MINDER
EN EEN BETER
INZICHT – THOMAS MORUS

RONDJES OM DE KERKEN

In de routegids *Rondjes om de kerken* worden 26 wandeltochten beschreven rondom kerken in Noordoost en Noordwest Fryslân. Sommige daarvan zijn ook geschikt om te fietsen.

De schrijver, Fokko Bosker, is een wandeljournalist. Hij heeft als geen ander oog voor wat er onderweg allemaal te zien en te beleven is. Fokko beschrijft met kennersoog de schoonheid van het landschap en de rol en betekenis van de veelal monumentale middeleeuwse kerken daarin.

En steeds grotere groep, zowel kerkgangers als mensen die niet of nauwelijks meer op zondag naar de kerk gaan, is geïnteresseerd in dit verband tussen kerk en landschap. Daarbij is het opvallend, dat in toenemende mate ook jonge mensen deze interesse ontwikkelen. Het bezinningstoerisme neemt de laatste jaren een steeds grotere vlucht. Al wandelend of fietsend kun je immers tot rust en bezinning komen. Daaraan is een grote behoefte in onze, van haast en stress vergeven, maatschappij. Het is verheugend dat kerken steeds meer op deze ontwikkeling inspelen door hun deuren te openen.

De Stichting Tsjerkepaad zet zich sinds 2004 in voor de openstelling van kerken in Fryslân. Dit boek, dat in 2024 verschijnt, is dus tevens een jubileumboek. Sinds het begin, toen 25 kerken in Zuidwest Fryslân hun deuren openden op zaterdagmiddagen in de zomermaanden, is het aantal deelnemende kerken vertienvoudigd. Gemiddeld doen ieder jaar 250 kerken aan Tsjerkepaad mee. Deze kerken worden met hun activiteiten gepresenteerd op de website van Tsjerkepaad. De open kerken steken op zaterdagmiddagen in juli, augustus en in de eerste helft van september, de Tsjerkepaad-vlag uit. De bezoekers vinden er dan een gastvrij onthaal. De vrijwilligers vertellen graag enthousiast over hun kerk en meestal wordt er ook gezorgd voor een kopje koffie, of thee. Dan komen de verhalen los en blijven de bezoekers vaak nog wat langer. Er is veel te zien aan cultuurhistorische schoonheid in de kerken. En je vindt er een plek voor een moment van rust en bezinning.

Wandelen is gezond voor lijf en leden. Dat wist ook de Griekse arts en filosoof Hippocrates, die een paar eeuwen voor onze jaartelling leefde, al te vertellen. Wat win je allemaal niet als je gaat wandelen? Ontspanning en rust, aandacht voor wat je onderweg ziet en hoort en het is heilzaam voor lichaam en ziel. In de stilte kun je leren hoe goed het is om te luisteren. De negentiende-eeuwse Deense filosoof Sören Kierkegaard heeft dat prachtig onder woorden gebracht. Hij zei: "Ik ontdekte dat ik

minder en minder te zeggen had tot ik uiteindelijk stil werd en begon te luisteren. En in die stilte hoorde ik de stem van God."

Dat kan er allemaal gebeuren als je door het landschap van de Friese delta loopt. De kerken in dit kleilandschap zijn vaak op terpen gebouwd en in de wijde omgeving zichtbaar. Ze staan er als bakens die je de weg wijzen. Op weg gaan kan in die zin ook iets hebben van een pelgrimage. Onderweg ga je nadenken over je leven en over de zin daarvan, of over andere zaken. We leven in een tijd van toenemende onrust. In heel de wereld steken spanningen en geweld de kop op, is er sprake van verdeeldheid en gebrek aan verbinding. Het klimaat komt steeds meer onder druk te staan, ook de Wadden worden bedreigd door opwarming en vervuiling. Dit boek wil een bijdrage leveren aan het vergroten van het milieubewustzijn en

de noodzaak biodiversiteit en cultuurhistorisch erfgoed in samenhang te versterken en te behouden. Wie de schoonheid heeft ervaren zal zich ook sneller inspannen voor behoud en versterking.

Een route die de komende jaren in ontwikkeling is, het Ziltepad, loopt langs de Waddenkust en doet eveneens onderweg kerken aan als halteplaats. Beide initiatieven verbinden de kerken met het omliggende landschap en natuurschoon. Cultuurhistorie, erfgoed en landschapsgeschiedenis zijn nauw verweven.

Dat geldt niet alleen voor de natuur, maar ook voor het behoud van de kerken. Open kerken krijgen een nieuwe bestemming door zich op de gehele gemeenschap te richten en hun deuren ook door de week te openen. Daardoor wordt het draagvlak vergroot om ze te laten voortbestaan. De eeuwen door hebben de kerken hun waarde bewezen, dat mag niet zomaar verloren gaan. Kerken horen ook bij uitstek bij Fryslân. Nergens is de kerkdichtheid zo groot als hier. De Stichting Tsjerkepaad zet zich daarom ook ieder jaar weer in voor de openstelling en voor de verruiming daarvan. Het is geweldig dat zoveel mensen zich hiervoor inzetten. Juist in een tijd van afnemende betekenis van de kerken doen zowel de vrijwilligers als de bezoekers de ontdekking hoezeer de kerken van waarde zijn en blijven.

De 26 wandelingen in dit boek worden ingeleid met een bezinningstekst. Over die tekst kun je nadenken, alleen, of met degene die naast je loopt. Daarna volgen de belevingsverhalen van de schrijver. Hij vertelt over zijn ervaringen onderweg en nodigt de mensen die de tocht lopen om hun eigen verhaal te maken. Daarbij heeft hij zich laten inspireren door de eerdere Jabiks-rondjes die zijn gemaakt in samenwerking met de Stichting

Jabikspaad en de Kleasterrûntsjes van de Stichting Tsjerkepaad. Deze rondjes waren een succes, maar ze waren eenmalig. Daarom heeft Tsjerkepaad aan Fokko Bosker gevraagd om ze voor algemeen gebruik geschikt te maken, zodat ze het hele jaar door kunnen worden gelopen. Dit boek is het resultaat. Vertrek- en eindpunt is een vaak middeleeuwse kerk in samenhang met het omliggende landschap. De informatie over de kerken die op de routes liggen (en van andere open kerken) is op de website van Tsjerkepaad te vinden. Wanneer is de kerk open, is er een sleuteladres. Wat is er te zien in de kerk en worden er activiteiten gehouden? Kijk op www.tsjerkepaad.nl
Allen die dit boek lezen en een tocht gaan maken wensen we veel plezier en inspiratie toe!

Gerrit Groeneveld,
voorzitter Stichting Tsjerkepaad,
Bolsward, voorjaar 2024

NOARDEAST FRYSLÂN

1

MITSELWIER • MOARRE • NIJEWIER

WANDELEN IS
HET BESTE

MEDICIJN – Hippocrates van Kos, 460-377 voor Christus,

Griekse arts en filosoof

9,7 KM

VOOR DE DUIVEL
NIET BANG

Fryslân en dan met name het kustgebied is rijk aan middeleeuwse kerken. Het verhaal gaat dat Albert Schweizer zich verbaasde over het grote aantal kerken in de provincie. Het viel hem op. De wereldreiziger was op veel plekken geweest, maar zoveel godshuizen vond hij opmerkelijk. Het zijn er ruim driehonderd, vergelijk dat eens met de provincie Drenthe die er slechts dertig telt. Het Groningse platteland spiegelt zich aan Fryslân. De wandeling vanuit terpdorp Mitselwier voert langs drie monumentale kerken en zoomt in op een bijzondere dorpsgenoot.

Het Friese landschap rond de terpdorpen is boetseerwerk. Het is het resultaat van miljoenen jaren aanslibbing, erosie, zeespiegelstijging en -daling, duin-, kwelderwallen- en veenvorming. Alsof een groot architect en zandkastelenbouwer geduldig in de zandbak die Nederland heet met veel plezier met de elementen aan het spelen was. De natuur deed de rest.

De Friese delta die veel van de Rondjes om de Kerken doorkruisen lag 475.000 tot 470.000 jaar geleden onder gletsjers die zich vanuit Scandinavië uitbreidden. Onder het pak ijs, vaak honderden meters dik, bewoog zich onder hoge druk nog water. Sommige tunneldalen, zoals die van Blije over Lichtaard naar Feanwâlden, waren wel 300 meter diep. Nadat het warmer werd, vulden de tunneldalen zich met slib en zand. Het slib staat bekend als potklei en is zeer slecht waterdoorlatend. Plaatselijk treedt daardoor nog altijd vernatting op. Veel van de vroegere natte

hooilanden – de mieden of mersken – ontstonden hier. Ook vormde zich keileem in de ondergrond dat eveneens het water slecht doorlaat. Bij een volgende ijstijd, de laatste, bereikte het ijs Noord-Nederland niet. Wel viel de Noordzee droog en woei er veel zand door polaire stormen over het kustgebied en vormden zich dekzandruggen.

Deze periode duurde tot 10.000 voor Christus. Uit die oertijd duiken met regelmaat vondsten op die verwijzen naar de rondtrekkende jagers-verzamelaars die Noord-Nederland doorkruisten, maar die zich nooit permanent ergens vestigden. Al die ingrediënten die meehielpen bij de vorming van het typerende Fries-Groningse Waddendeltalandschap mondden uit in de weilanden, akkers, terpen, rivieren, kreken en geulen, drooggelegde polders en lage dijken die het lage land doorsnijden en de kustbewoners beschermden tegen de invloed van de zee. Vaste grond en zee wisselden elkaar in hoog tempo af. Achter de strandwallengordel vormden zich in het binnenland uitgestrekte rietveenmoerassen. Verdere zeespiegelstijging spoelde het hoogveen weg, het maakte plaats voor kwelderwallen, zandige wadplaten, slibrijke kwelders en kweldebekkens met vette kleiafzettingen. De oever- en kwelderwallen waren vanaf 3000 jaar geleden het eerst geschikt voor meer permanente bewoning. De oudste Friese nederzettingen ontstonden vooral op deze natuurlijke hoogten.

Bij Paezens en tussen Mitselwier en Wierum reikte een brede getijdengeul tot aan Kollum en Dokkum, terwijl de terpdorpen Ternaard, Holwerd, Blije, Ferwert, Marrum en Hallum langs de getijdengeul van de Middelsee op een brede kwelderwal liggen. Tijdens de middeleeuwen slibde de Peazens-geul snel dicht, waarna Dokkum zich voor de kustvaart en afwatering oriënteerde op het getijdensysteem van de Lauwerszee waarop Ryd en Ie uitmondden.

Mitselwier ontstond rond dezelfde tijd als Ie. De eerste kunstmatige heuvel is zo rond de derde eeuw voor Christus door boerenkolonisten opgeworpen. Het water speelde een dominante rol in het dagelijks leven.

De grond was vruchtbaar, maar de luimen van de zee grillig. Een paar eeuwen na het begin van de christelijke jaartelling won de Noordzee terrein en raakten veel terpen (ook wel wieren of warften geheten) onbewoond. Vanaf de vierde eeuw tijdens de Grote Volksverhuizing streken nieuwe bewoners in het kustgebied neer die uit Denemarken en Noord-Duitsland kwamen. Zij vermengden zich met de oorspronkelijke bevolking. In de late middeleeuwen is het gebied rond Mitselwier definitief ingepolderd en zijn steeds hogere dijken aangelegd om het zeewater buiten de deur te houden. Door de eeuwen heen bleef het een agrarisch dorp, al verdienen nu nog maar weinig bewoners als boer hun brood.

Net als Ie, heeft de dorpskom van Mitselwier een beschermde status. Terecht want de kerkbuurt ademt de sfeer van vroegere tijden. Een smal straatje leidt naar de dorpskerk die in 1776 de ingestorte middeleeuwse kerk verving. Zowel buitenkant als het interieur zijn sober, maar juist daardoor karaktervol, passend bij hardwerkende boeren, ambachtslieden en de adellijke boerenfamilies en bestuurders die het in de streek voor het zeggen hadden.

Een paar zerken uit de zestiende eeuw zijn naar de nieuwe kerk verhuisd als in steen gebeitelde herinneringen aan de invloedrijke families. Ooit van groot gewicht en statuur, tegenwoordig een voetnoot in de geschiedenis. In de vloer liggen de overlijdensberichten van Christoffel von Sternsee, een Duitse kolonel in dienst van Philips II, zijn echtgenote Cunera van Ropta en haar vader Worp van Ropta, die grietman van Dongeradeel werd nadat hij Karel V erkende als landheer. Tevens was hij olderman van Dokkum. Het geslacht Ropta stierf in 1731 uit. Ropta-state aan de weg naar Eanjum werd afgebroken.

Een gedenksteen met buste aan de wand van het koor herinnert aan de zeventiende-eeuwse predikant en Franeker hoogleraar Balthasar Bekker. Zijn wieg stond in Mitselwier, de befaamde spreker en godsdienstfilosoof werd geboren in 1634. Hij overleed in 1696 in Amsterdam. In het dorp staat aan de Balthasar Bekkerstrjitte een beeld van de vermaarde en later ook verguisde dorpsgenoot. Hij stak zijn mening, ook al ging die in tegen vooroordelen en ongefundeerde aannames, niet onder stoelen of banken. Bekker was voor de duivel niet bang.

In zijn geruchtmakende boek en bestseller *De betoverde werelt* maakte hij de kachel aan met het in zijn dagen nog volmondig beleden geloof in hekserij en bijgeloof. Zo verwierp hij de gedachte dat kometen rampen aankondigden. Hij geldt als voorloper van de Verlichting en was een aanhanger van René Descartes. Bekker verhief de twijfel tot levenskunst

en achtte het geloof in de duivel niet houdbaar. Zijn werk droeg er aan bij dat bewoners van dolhuizen niet langer als bezetenen werden gezien, maar als zieken die goede zorg nodig hadden. Vanwege zijn verlichte ideeën werd Balthasar Bekker in 1692 uitgesloten van het Avondmaal en afgezet als predikant. Hij gold als outcast net als de heksen waarvoor hij het opnam. Hij woonde een aantal jaren bij zijn zoon op de Hinnemastate vlakbij Jelsum. Daar ligt hij begraven in de dorpskerk, in het familiegraf van zijn tweede vrouw. Postuum viel hem toch nog een grote eer ten deel: hij werd een maand nadat hij overleed aan de pleuris toegelaten tot de Royal Society in Londen. Zijn boek maakte mede een einde aan de heksenvervolgingen. Zijn pleidooi voor rede en wetenschappelijke fundering is van alle tijden. Heksen worden niet meer vervolgd, maar elke tijd kent zijn eigen heksen of het nu mensen met een andere geaardheid zijn, een andere huidskleur, covid-deskundigen, bestuurders of migranten.

START WANDEL- EN FIETSROUTE MITSELWIER

Met de rug naar de kerkdeur loop ik vanaf het pleintje met de dorpspomp voor de kerk **links** om de met linden omkranste kerk heen over het uit geeltjes bestaande pad. Aan de achterzijde is een gedenksteen aan de Allerheiligenvloed van 1570 in de muur gemetseld. In de grietenij zijn door het noodweer 1801 mensen verdronken. Vervolgens volg ik een rood klinkerpad langs de sloot en een voormalig stincenterrein (de stins is in 1770 afgebroken) over de Tsjerkebuorren naar de M.F. Loanstrjitte. Ik ga **← LA** en passeer de monumentale boerderij Oldhuistra state waarvan al een vermelding voorkomt uit 1511. Op het vroegere stateterrein staat nu de monumentale karakteristieke kop-halsrompboerderij.

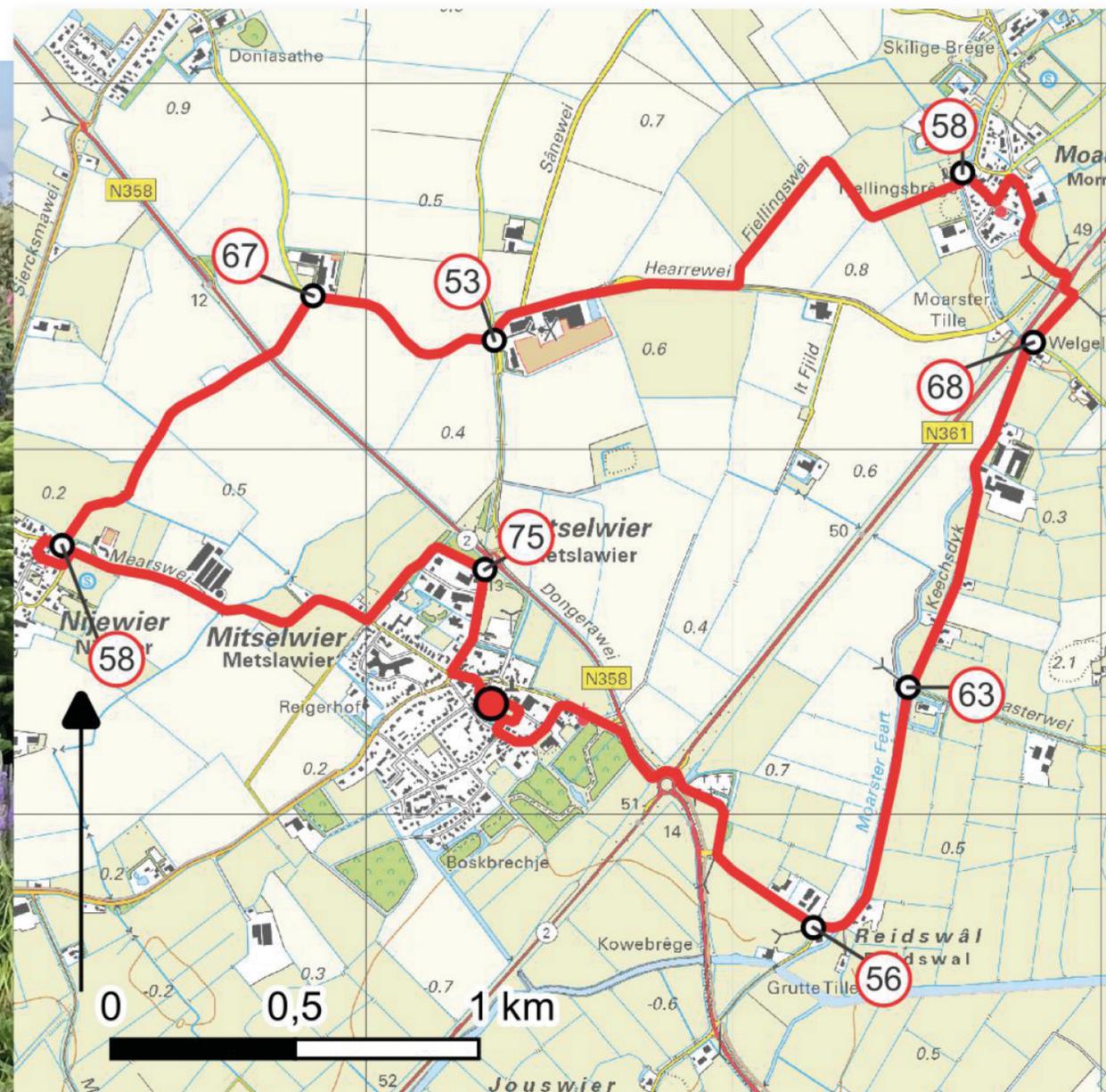

Donkere luchten pakken zich samen terwijl ik over de Balthasar Bekkerstrjitte **RA →** ga en de knooppuntenroute oppak richting **56** (Reidswâl). De wind is vlagerig, sommige wolken groeien uit tot hoge torens die uiteindelijk hun vocht lozen over het boerenland. Droog blijf ik niet. Maar de wind drijft de wolken ook weer snel landinwaarts en de zon breekt door.

Bij **56** gaat de Reidswâl over in de Keechsdyk naar Moarre langs de Moarsterfeart. Bij **63** vervolg ik de route naar **68** en **58**. De Kleaster- en Weardwei naar rechts verwijst naar het voormalige vrouwenklooster Weerd dat ten zuidoosten van Moarre aan de Suderie lag. Het klooster was in 1200 gesticht en in 1569 door de Watergeuzen geplunderd en in brand gestoken. In 1580 is het klooster officieel gesloten.

Rond dezelfde tijd als in Mitselwier vestigden boeren zich in Moarre en wierpen zij een bescheiden woonheuvel op. De terp ligt in een laag weidegebied, terwijl het naastgelegen Liessens op zavelige grond ligt, een

kwelderwal bestaande uit zand en klei. Die grondsoort leent zich veel meer voor akkerbouw zoals overal in de kuststreek. Onder de dijk akkers voor granen, aardappels en groenten en meer landinwaarts weilanden zo ver het oog reikt. Ik maak een rondgang door Moarre. De Kûpwei gaat over in de Bûtenwei, op de splitsing **← LA** en vervolgens **RA →** de Achterwei, die komt uit op de Tsjerkestrjitte. Rechts ligt de kerk.

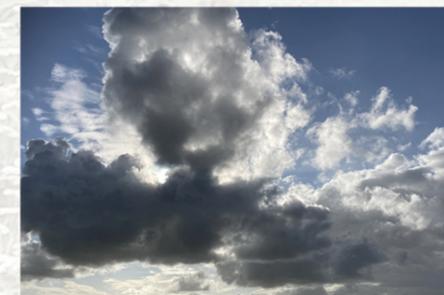
De eenbeukige romanogotische kerk van Moarre dateert uit de tweede helft van de dertiende eeuw en is toegankelijk over een smal straatje tussen de huizen door die dicht op elkaar zijn gebouwd als aangespoeld wrakhout dat in elkaar verward is geraakt en niet meer loslaat. De muren met spitsboog-

vensters zijn voorzien van steunberen. De toren is in 1843 vervangen door een neoclassicistische houten geveltoren.

Vervolgens ga ik ← LA op de Tsjerkestrjitte, RA → en direct weer ← LA Grutte Buorren, een smal, sfeervol straatje over de terp. Aan het einde ← LA en vervolgens RA → de Fjellingswei. Dat is een prachtige landweg, half verhard, die door de velden slingert. Ik passeer fiere boerderijen op huisterpen en de molen Ropta uit 1836 op het terrein van het researchcenter van aardappelproducent HZPC. Het onderzoek naar aardappelrassen vindt plaats op de plek waar voorheen de middeleeuwse stins Ropta stond. Bij 53 ga ik over een veldweg vol plassen naar Nijewier. Ik kruis de provinciale weg en loop langs een pluktuin. Over de akkers spurten een paar hazen weg, die hebben zich tegoed gedaan aan de vruchten van het veld.

In Nijewier ga ik bij 58 even RA en LA naar de fraaie kerk op de niet zo hoge terp die in 1678 is opgemetseld met gebruik van middeleeuwse kloostermoppen die de kerk rood kleuren. De terp van Nijewier is opgeworpen in de Romeinse tijd, toen dit gebied tamelijk dicht bevolkt was. Nijewier ligt op een lagere kwelderrug die via Wetsens naar Aalsum boven Dokkum loopt. Direct ten westen van het dorp stond klooster Sion, ofwel Onze Lieve Vrouwe ten Dale. Het is in 1191 gesticht en was daarmee het oudste vrouwenklooster van Fryslân. Het fungeerde als dochterklooster van het cisterciënzerklooster Claercamp bij Rinsumageast. De kloosterterp en de landerijen grensden aan de getijdengeul van de Peazens. Sion behoorde tot de rijkste kloosters in de Friese kuststreek, het hele dorpsgebied behoorde tot de kloostergoederen, op het land van één boerderij na. Ook dit klooster werd geplunderd door de Watergeuzen en werd in 1580 overgedragen aan de Staten van Friesland.

Vervolgens loop ik over het Tsjerkepaad en sla voor de voetbalvelden ← LA en RA → om de weg naar Mitselwier te vervolgen. Het strijklicht van de ondergaande zon doet de graanvelden aan weerszijden van de weg oplichten. Het geluid van krekels geeft het gebied een bijna Frans aandoende charme. De wind is warm en vochtig. Vlak voor Mitselwier ga ik ← LA, het pad loopt een stukje over het talud van de vroegere trambaan. Aan de rechterhand is het voormalige station verbouwd tot woonhuis. Ik volg het sintelpad tot aan de Roptawei en sla daar RA → bij 75. Voor café-restaurant Veldzicht ← LA over de Balthasar Bekkerstraat tot aan het standbeeld van hem en vervolgens RA → terug naar de kerk.

Ik voel me heerlijk doorgewaaid en opgewarmd na de wandeling en verbaas me over de schoonheid van zo'n voor mij relatief onbekend stukje Fryslân. Gelukkig zijn er nog zulke onaangeroerde veldwegen en doen boeren hun best om hun land te verrijken met bloeiende akkerranden. Twee uur wandelen en ik kan er weer dagen tegenaan. Wat een medicijn tegen chagrijn en ongemak.

V ERLIES VOORAL
NIET JE PLEZIER IN
WANDELEN.
IK BEN AL LOPEND TOT
MIJN BESTE GEDACHTEN
GEKOMEN EN IK KEN
GEEN GEDACHTE ZO
BEDRUKKEND OF MEN
KAN ER WEL VAN
WEGLOPEN.
DUS ALS MEN GEWOON
BLIJFT LOPEN,
KOMT ALLES VANZELF
IN ORDE. — Sören Kierkegaard, 1813-1855,

Deense filosoof en schrijver

13,3 KM

TERPDORP IE TROTSEERT AL EEUWEN DE STORMEN

Het is een terpdorp ten voeten uit. Geen wonder dat Ie een beschermd dorpsgezicht is en opvallend veel monumenten telt. De smalle straten lopen als de spaken in een wiel naar het middelpunt van de gemeenschap. De Sint-Gangulfuskerk is de as waaromheen eeuwenlang het dorpsleven draaide. De huizen staan in een cirkel om het middeleeuwse godshuis. De ranke toren, die in de negentiende eeuw verrees, domineert de omgeving. Ie ligt op een kwelderwal in het vroegere getijdenlandschap dat lange tijd onder invloed stond van de zee.